

Mövzu: Beynəlxalq təhlükəsizlik hüququ.

P L A N:

- 1. Beynəlxalq təhlükəsizlik hüququ: anlayışı və mənbələri.**
- 2. Kollektiv təhlükəsizlik sisteminin anlayışı, prinsipləri və növləri**
- 3. Tərkisiləh və silahlənmənin məhdudlaşdırılması. Nəzarət tədbirləri.**

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, Bakı, 1995;
2. Azərbaycan Respublikasının «Polis haqqında» Qanunu, Bakı, 1999;
3. İnsan hüquqları və polis, Bakı, 2002;
4. H.H.Hüseynov. Beynəlxalq hüquq. Bakı, 2000;
5. İ.Balayev. Beynəlxalq hüquq. Ümumi hissə. Bakı, 2000;
6. R. Məmmədov. Beynəlxalq hüquq. Bakı, 2002;
7. Ə.İ.Əsgərov «Beynəlxalq hüquq». Bakı, 1979.
8. Q.V. İqnatenko «Mejdunarodnoe pravo» Uçebnik. M. 1999.
9. Ö.M. Kolosov «Mejdunarodnoe pravo» Uçebnik. M. 1999.
10. İ.İ. Lukaşuk «Mejdunarodnoe pravo» Uçebnik. M. 1999.
11. Q.İ. Tunkin «Mejdunarodnoe pravo». Uçebnik. M. 1994.
12. P.N. Birökov. «Mejdunarodnoe pravo» Uçebnik. M. 2001.
13. Kurs mejdunarodnoqo prava. V 7t.-M. 1989-1993.
14. İ.İ. Lukaşuk «Normi mejdunarodnoqo prava» M. 1997.
15. Ö.Ə. Baskin. «İstorie mejdunarodnoqo prava» M. 1990.

GİRİŞ

Yer üzündə dövlətlər arasında sülh və təhlükəsizlik məsələləri xarici siyasətdən və müasir beynəlxalq hüquq normaların prinsip və normalarından asılıdır.

Tarix boyu yer üzündə müharibələr, insanların kütləvi şəkildə öldürülməsi, xəstəliklər, fauna və floranın məhv edilməsi və s. müşahidə olunurdu. Müharibələrdə qalib gəlməkdən ötrü insan bütün vasitələrdən istifadə etməklə hökmran mövqe tutmaq niyyətində olmuş, lakin müxtəlif yollar tapmaq və onların qarşısını almaq üçün bütün dünya dövlətləri səy göstərmişlər. Yuxarıdakıları ümumiləşdirərək bu amillərin qarşısını almaq və təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədi ilə bütün dünya dövlətləri vahid bir ittifaqda məhz sülh və təhlükəsizlik sahəsində olan münasibətləri tənzimləmək üçün birləşiblər.

Müasir anlamda bu münasibətlərin mühafizəsini beynəlxalq təhlükəsizlik hüquqi nizama salır. Belə ki, tarixən dünyada insanlar arasında qırğınlar, müharibələr mövcud olmuşdur, lakin II Dünya müharibəsindən sonra insan faktorunun yer üzərində olması məsələsi sual altında qalmışdır. Buda dünyada böyük təhlükə mənbəyi olan Nüvə silahının meydana gəlməsi ilə əlaqədardır. Bu sahədə əsas rol beynəlxalq təhlükəsizlik hüququ üzərinə düşür.

Buna misal olaraq, 1945-ci ildə ilk dəfə ABŞ-rı tərəfindən Qari Truman başda olmaqla nüvə silahının sınaqdan keçirilməsi üçün Yaponiyanın Xerosima və Naqosaki ərazisinə atılmışdır. Belə halların qarşısını alınması dünya dövlətləri beynəlxalq təhlükəsizlik hüququndan istifadə etdilər. Nüvə silahının meydana gəlməsi beynəlxalq hüququn subyektlərinin beynəlxalq təhlükəsizlik sahəsində əməkdaşlığın yaranmasına səbəb oldu. Bu silahın istər kosmosda, istər sualtı, istərsədə fəzada və ya yeraltı məkanda sınaq xarakterli tətbiqini qadağan edilir.

Məhz beynəlxalq təhlükəsizlik hüququ bu cür aspektlərin aradan qaldırılmasına xidmət edir. Mövzuda da beynəlxalq təhlükəsizlik hüququnun bu məqsədə xidmət edən aspektləri açıqlanır.

Mövzu əsas etibarilə yer kürəsində sülhü və təhlükəsizliyin, əhali arasında əmin-amanlığın qorunması və baş vermiş nəticələri təxirəsalınmadan aradan qaldırılması məsələsinə həsr edilib.

1.BEYNƏLXALQ TƏHLÜKƏSİZLİK HÜQUQU: ANLAYIŞI VƏ MƏNBƏLƏRİ.

Bəşər tarixi boyu bir dövlətin və xalqın təhlükəsizliyinin digər dövlətin və xalqın mənafeyinin ziyanı hesabına təmin edilməsi təcrübəsi ardı-arası kəsilməyən müharibə və silahlı münaqişələri doğurmuşdur.

Lakin müharibələr və qanlı qırğınlar fonunda sivilisasiyanın dinc inkişafı yollarının axtarışı prosesi də inkişaf etmişdir. Bu istiqamətdə dövlətlərin yer üzündə “sülhün sabitliyini” ilk öncə ondan asılıdır ki, dövlətin xarici siyasəti beynəlxalq hüquqda onun prinsip və normalarını vicdanla yerinə yetirməkdən ibarətdir. Hərb və sülh məsələlərinin, dövlət hakimiyyətinin silahlı zorakılığı məhdudlaşdırmaq imkanlarının müzakirəsinə qədim dövrün fəlsəfəsində və siyasi-hüquqi təfəkküründə, o cümlədən Platonun “Dövlət” və Aristotelin “Afina siyasəti” kimi əsərlərində geniş yer ayrılmışdır. Hələ XV əsrdə çex kralı İrji Podebrad başlıca Avropa hökmdarlarının ittifaqının layihəsi təklifi ilə çıxış etmişdir. Müəllifin niyyətinə görə bu ittifaq beynəlxalq siyasətdə Vatikanın intriqalarını məhdudlaşdırmalı və Avropada sülhü təmin etməli idi.

Beynəlxalq təhlükəsizlik hüququ haqqında geniş və dar mənada danışmaq mümkündür. **Beynəlxalq təhlükəsizlik hüququ geniş mənada müxtəlif sahələrdə: hərbi, siyasi, iqtisadi, maliyyə, humanitar, ekoloji və.s sahələrdə təhlükəsizliyin təmini və beynəlxalq sülhün qorunmasına yönəlmiş beynəlxalq-hüquqi prinsip və normaların məcmusudur.**

Beynəlxalq təhlükəsizlik hüququ haqqında dar mənada danışarkən hərbi və siyasi sahələrdə təhlükəsizliyin və beynəlxalq sülhü saxlamaqla bilavasitə əlaqəli olan prinsip və normaları ayırmaq lazımdır. Həmin hüquq sahəsinin əsas prinsiplərinə güc tətbiq edilməməsi və zorla tətbiq etməmə, daxili işlərə qarışmamaq, beynəlxalq mübahisələrin sülh yolu ilə həlli, tərksilah, təcavüzə görə dövlətin məsuliyyəti, təhlükəsizliyin bölünməməsi və bərabər təhlükəsizlik prinsipləri aiddir.

1773-cü ildə fransız abbatı Sen Pyer işləyib hazırladığı “Avropada əbədi sülhün təyin edilməsi layihəsi”ndə Avropa dövlətlərinə “böyük ittifaq” bağlamağı, qarşılıqlı ərazi iddialarından imtina edərək, bütün mübahisəli məsələləri baxılmaq üçün beynəlxalq münisflər məhkəməsinə verməyi təklif etmişdir. Müharibə və sülh probleminin həllində 1899-cu ildə keçirilmiş birinci Haaqa Sülh Konfransı xüsusilə böyük rol oynamışdır. Konfrans proqramının birinci bəndində “dinc dövrdə təyin edilən müddətlərdə quru və dəniz qüvvələri heyətinin mövcud ölçülərini artırmağa qanuna salan sazişin bağlanmasını”nəzərdə tuturdu. Habelə həmin müddət ərzində mövcud ölçü və hərbi büdcələri dondurmaq təklif edilirdi. Məlum olduğu kimi 1899-cu il Haaqa konfransı öz ilkin məqsədlərinə nail ola bilmədi. Bununla belə bu konfrans əslində çoxtərəfli diplomatiya əsasında tərksilah məsələsini həll etmək sahəsində ilk cəhd idi. İlk dəfə idi ki, tərksilah məsələsi sülhün təmin edilməsi problemi ilə əlaqələndirir.

Beynəlxalq təhlükəsizlik hüququ haqqında anlayış verdikdə yuxarıdakıları sintez edərək dövlətlər dünyada sülhü qorumaq naminə işlək mexanizm yaradılması ideyalar mövcud olmuşdur. İdeyaların mövcud olması üçün bütün dünya dövlətləri vahid mənbə rolunu oynayan bir quruma ehtiyacı vardır. Beynəlxalq təhlükəsizlik hüququn mənbələri məhz dünyada sülhü və təhlükəsizliyin müdafiəsinə xidmət edə bilər. Mənbə dedikdə konkret hansı ictimai münasibətlərin tənzimlənməsi üçün hansı prinsip və normalara istinad etmək zərurəti yaranır. Məsələn: Milyonlarla insana böyük əziyyət və məhrumiyyətlər gətirmiş II dünya müharibəsindən sonra dövlətlər arasında sülhü qorumaq naminə bütün dünya ölkələri tərəfindən yollar axtarıldı. Məhz bunun nəticəsindən irəli gələrək dövlətlər (beynəlxalq hüququn subyektləri) təşkilatların, konfransların və.s yaradılmasını ilə çıxış etmişlər.

Müasir dövrün hadisələrin inkişafına nəzər salsaq, dünyada vahid bir təşkilat Birləşmiş Millətlər Təşkilatını yaratmaq ideyası qısa bir müddətdə - bir gecənin içində meydana çıxmamışdır. Bu təşkilat yaranmazdan əvvəl uzun illər boyu müxtəlif fikirlər olmuş, planlaşdırmalar aparılmışdır, hadisələr aşağıdakı kimi inkişaf etmişdir:

1. ABŞ-ın prezidenti Franklin Ruzvelt və Birləşmiş Krallığın baş naziri Uniston Çörçil Atlantik okeanında döyüş gəmisində gizli görüş keçirmiş və müharibəsiz dünya barəsində danışıqlar aparmışlar. Məhz bundan sonra, 1941-ci il avqustun 14-də bu iki siyasi xadim Atlantik Nizamnaməsi adlanan sülh planı ilə çıxış etmişlər.
2. 1942-ci il yanvarın 1-də 26 ölkənin nümayəndələrinin Vaşinqtonda keçirilən görüşündə BMT-nin Bəyannaməsi imzalanmışdır. Onlar müharibədə qalib gəldikdən sonra Atlantik Nizamnaməsi qəbul etməyi vəd etmişdilər.
3. 1943-cü ilin oktyabrında Çinin, Sovet İttifaqının Birləşmiş Krallığın və ABŞ-ın nümayəndələri Moskvada görüşərək sülhü qorumaq üçün millətlərdən ibarət təşkilatın yaradılması barədə razılığa gəlmişlər.
4. 1944-cü ilin yaz və payız aylarında Vaşinqton konfransı beynəlxalq təşkilatın ilkin dəqiq planını işləyib hazırladı. Bu görüşü çox vaxt Dumbarton palıd konfransı adlandırırlar. Çünki, Dumbarton palıdları adlanan bir yerdə keçirilmişdir.
5. 1945-ci ilin fevralında 3 müttəfiq dövlətin rəhbərləri Sovet İttifaqında görüşərək Təhlükəsizlik Şurasında səsvermə sistemi barəsində razılığa gəlmişlər.
6. 1945-ci il 25 aprel-26 iyun tarixində San-Fransiskoda 50 ölkənin nümayəndələrinin konfransı keçirilmişdir, nümayəndələr Birləşmiş Millətlər Nizamnaməsini və yeni Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsinin qanunlarını hazırlayaraq yekdilliklə qəbul etmişlər. 1945 –ci il oktyabrın 24-də bütün nümayəndələr BMT Nizamnaməsinə müsbət rəy bildirdikdən sonra Birləşmiş Millətlər Təşkilatı rəsmi surətdə yaradılmışdır. Bu baxımdan oktyabrın 24-ü bütün dünyada BMT günü kimi qeyd olunur.

BMT dövlətlərin birgə fəaliyyəti əsasında beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin qorunması möhkəmləndirilməsi aləti kimi yaradılmışdır. BMT Nizamnaməsinin preambulasında beynəlxalq sülhün əsasları müəyyən edilmişdir: müharibələrin kökünün kəsilməsi, əsas insan hüquqlarına inamın təsdiq edilməsi, beynəlxalq hüququn əhəmiyyətinin artırılması; ictimai tərəqqiyə və həyat şəraitinin yaxşılaşdırılmasına yardım göstərilməsi.

BMT Nizamnaməsinin preambulasını rəhbər tutaraq dövlətlərin dünyada sülhü və təhlükəsizliyi təmin etmək məqsədilə beynəlxalq təhlükəsizliyin mənbələrinə istinad etmək zərurəti yaranır. Bunlar aşağıdakı kimi inkişaf etmişdir:

1. Nüvə silahının fəzada tətbiq edilməsinin qadağan edilməsi üzrə müqavilələr, bunlara aid edilir:

- 1959-cu il oktyabrın 15-dən dekabrın 1-dək Vaşinqtonda Antraktika haqqında Beynəlxalq Konfrans keçirildi. 1959-cu il dekabrın 1-də Konfrans Antraktika haqqında müqaviləni qəbul etdi. Antarktika haqqında müqavilənin 1-ci maddəsi bəyan edir: "Antarktika yalnız dinc məqsədlər üçün istifadə olunur. Orada hərbi bazalar və istehkamlar yaradılması, hərbi manevrlər keçirilməsi, habelə hər növ silah sınaqları keçirilməsi kimi hər hansı hərbi xarakterli tədbirlər qadağan edilir. "Beləliklə, yer kürəsinin nəhəng bir hissəsi-bütöv bir qitə və ona bitişik olan böyük bir rayon, hüdudları daxilində hər cür hərbi fəaliyyətin qadağan edildiyi sülh zonasına çevrildi.

2. nüvə silahının yayılmasının qadağan edilməsi:

-müqavilənin prinsiplərindən irəli gələn dövlətlərin tədqiqat və istifadə edilməsinin qadağan edilməsi, ay və digər göy cisimləri.

-nüvə silahının Latın Amerika qitəsində istifadənin qadağan edilməsi müqaviləsi. Buna Tlatelolko müqaviləsində deyilir-1967-ci il.

-nüvəsiz ərazi Sakit okeanın cənub hissəsində, müqavilə 1985-ci il, Raratonqa müqaviləsi də deyilir.

3. Nüvə silahının zənginləşdirilməsinin, onların miqdarının və keyfiyyətləri haqqında müqavilə münasibətləri. Bu münasibətlərə aid edilir:

-fəzada nüvə silahının sınaqdan keçirilməsi eyni zamanda kosmosda və su altında tətbiqi qaydaları (1963-cü il), məsələn Rusiya Federasiyası ilə ABŞ-rı arasında olan müqavilələr.

Beynəlxalq təhlükəsizlik hüququn mənbələrindən ən önəmli yerlərdən biri də ATƏT-in sənədləridir. Bu sənədlər əsasən siyasi-hüquqi və ən əsası da Avropada beynəlxalq təhlükəsizliyini təmin edir. Beynəlxalq aləmdə, dünyada sülhü və təhlükəsizliyi eyni zamanda yer üzərində həyatı təmin etmək üçün SSRİ

ilə ABŞ-ı arasındakı nüvə silahının yayılmasının qarşısını alınması haqqında saziş nəzərdə tutulur 22 iyun 1973-cü il.

Nüvə silahının meydana gəlməsi və bununla birgə yerdə həyatın məhv edilməsi təhlükəsi müharibə və sülh məsələlərinin kompleks halında tənqidi cəhətdən yenidən gözdən keçirilməsini tələb etdi. Geniş əhatəli beynəlxalq təhlükəsizlik ideyası bir növ bu tələblərə cavab idi. Bu nöqteyi nəzərdən dövlətlərin birgə səyi əsasında nüvə silahının zənginləşdirilməsi və dünyaya olan təhlükəsini aradan qaldırmaq üçün ümumi təhlükəsizlik və regional təhlükəsizlik sistemindən istifadə olunur.

Beynəlxalq təhlükəsizlik hüququ aşağıdakı münasibətləri nizama salır:

1. Müharibələrin qarşısının alınması və təhlükəsizliyin təmin edilməsi.
2. Beynəlxalq təhlükəsizlik sisteminin yaradılması.
3. Tərkisiləh və silahlanmanın məhdudlaşdırılması.
4. Beynəlxalq sülhü və təhlükəsizliyi dəstəkləyən münasibətlər.

Bu münasibətlər beynəlxalq təhlükəsizlik hüququnun predmetini təşkil edir. Beynəlxalq təhlükəsizlik hüququnun mənbələrinə istinad etmək zərurəti yaradır, bunlar aşağıdakı kimidir:

- Universal müqavilələr (məsələn, BMT-nin Nizamnaməsi)
- Regional müqavilələr (məsələn, 1975-ci il ATƏT-in Xelsinki müşavirəsinin Yekun aktı)
- İki tərəfli müqavilələr.

Beynəlxalq təhlükəsizlik hüququnun prinsipləri beynəlxalq hüququn ümumi prinsipləri ilə eynilik təşkil edir, yalnız spesefik prinsipləri aşağıdakılardır:

1. Tərkisiləh.
2. Təhlükəsizliyin bölünməzliyi.
3. Beynəlxalq mübahisələrin dinc yolla həlli
4. Kifayətlik prinsipi.

Beynəlxalq təhlükəsizlik hüququnun əhatə etdiyi aspektlər aşağıdakı kimidir:

- **Hərbi aspekt**, nüvə müharibəsindən imtina, kosmosun və digər beynəlxalq əraziləri delimitarizasiyası, nüvə və kimyəvi silahların məhvi, adi silahların ixtisarı, hərbi xərclərin azaldılması.
- **Siyasi aspektəri**, hər bir xalqa öz müqəddaratını təmin edilməsi hüququnun verilməsi, müharibələri ədalətli siyasi nizamlanması, dövlətlərarası etibarın gücləndirilməsi, hər hansı ayrıseçkilikdən imtina.
- **İqtisadi aspekt**, yeni iqtisadi qaydaların müəyyən edilməsi.
- **Ekoloji aspektlər**, ətraf mühütün çirkləndirilməsilə mübarizə, planetin azon qatının qorunması.
- **Humanitar aspektlər**, mədəniyyət, elm, incəsənət, təhsil və səhiyyə sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığın gücləndirilməsi, insan hüquq və azadlıqlarının təmini və mühafizəsi.

Beynəlxalq təhlükəsizliyinin təminində özünün beynəlxalq hüquqi vasitələri mövcuddur, onlar aşağıdakı kimidir:

1. Mübahisələrin həllinin dinc vasitələri.
2. Kollektiv təhlükəsizlik.
3. Tərk silah.
4. Beynəlxalq gərginliyin zəiflədilməsi tədbirləri və silahlanmaların ləğv edilməsi tədbirləri.
5. Nüvə müharibələrinin qarşısının alınması tədbirləri.
6. Qoşulmamaq və neytrallıq fəaliyyəti.
7. Təcavüz aktlarının qarşısının alınması və özünü müdafiə.
8. Beynəlxalq təhlükəsizlik fəaliyyətinin gücləndirilməsi.
9. Xarici hərbi bazaların ləğvi.
10. Dövlətlərarası etibarın möhkəmləndirilməsi.

Sülhün qorunması üzrə müasir konsepsiya:

BMT-nin çərçivəsində həyata keçirilən bu konsepsiya BMT-nin Baş katibinin "Sülh üçün gündəlik" adlı məruzəsində şərh edilmiş proqramda öz ifadəsini tapmışdır. Təhlükəsizlik Şurası tərəfindən bəyənilmiş bu proqram

preventiv diplomatiya, sülhyaratma, sülhün qorunması, sülh yaradıcılığı sahələrində sülhün qorunması üzrə söylərdə BMT-nin kompleks rolunda çıxış edir.

-Preventiv diplomatiya dedikdə tərəflər arasında ziddiyətlərin yaranmasının qarşısını almağa, mövcud mübahisələrin münaqişəyə çevrilməsinə yol verməməyə və artıq yaranmış münaqişələrin miqyaslarını məhdudlaşdırmağa yönəldilmiş hərəkətlər başa düşülür.

-Sülhyaratma düşmənçilik edən tərəfləri əsasən BMT-nin Nizamnaməsinin V fəslində nəzərdə tutulmuş danışıqlar və digər dinc vasitələrin köməyi ilə razılaşmaya gətirmək üçün yönəldilmiş hərəkətlərdən ibarətdir.

-Sülhün qorunması həm münaqişələrin qarşısını almaq, həm də sülhü bərqərar etmək üçün, hərbi heyətin köməyi ilə əməliyyatlar aparılmasını ehtiva edir.

Sülhün pozulması və təcavüz aktları hallarında Təhlükəsizlik Şurasının hərəkətləri:

Sülhün qorunması sahəsində Təhlükəsizlik Şurasının hərəkətləri vəziyyətin tövsifindən başlayır. Məsələn, Təhlükəsizlik Şurası 16 dekabr 1966-cı il tarixli, 932 sayılı Qətnaməsində Cənubi Rodeziyanın istiqlaliyyət bəyannaməsini qəbul etməsini sülhə qorxu kimi qiymətləndirmişdir, belə ki, bu akt öz müqəddaratını təyin etmək prinsipini pozmaq ağ dərilə azlıq tərəfindən qəbul edilmişdir. İraq İran münaqişəsində Təhlükəsizlik Şurası vəziyyəti beynəlxalq sülhü pozmaq kimi qiymətləndirdi.

Sülhün qorunması üzrə BMT-nin əməliyyatları:

Sülhün qorunması üzrə BMT-nin əməliyyatları (SQƏ) münaqişə rayonunda şəraiti sabitləşdirmək, münaqişəni dinc yolla həll etmək üçün əlverişli şərait yaratmaq məqsədilə hərbi heyətin cəlb edilməsi ilə sülhməramlı xarakterli tədbirlərdən ibarətdir. Bir çox hallarda sülhün qorunması üzrə BMT əməliyyatları məhəlli münaqişələri kəskinləşməsinin qarşısını almış və bir çox regionlarda təhlükəli vəziyyətlərin tənzim edilməsində əməliyyatlı rol oynamışdır.

BMT Silahlı qüvvələrinə Nobel mükafatı verilmişdir (1988), sülhün qorunması üzrə həyata keçirilən əməliyyatların sayı ildən-ilə artır. Yalnız 1987-97-ci illər arasında 27 əməliyyat keçirilmişdir.

1948-ci ildən bəri 120 min hərbi qulluqçu və minlərlə mülkü şəxs BMT qüvvələrində xidmət etmişdir və 1200-dən çox adam həlak olmuşdur. www.ilkl0.com.

1994-cü il dekabrın 9-da BMT Baş Məclisi BMT heyətinin və onunla əlaqədar olan heyətin təhlükəsizliyi haqqında Konvensiyanı bəyənmiş və imzalama və təsdiq edilmə üçün açıq elan etmişdir. Konvensiyada sülhün qorunması üzrə sülhməramlı əməliyyatlarda iştirak edən BMT heyətinin müdafiəsi ilə təmin edilməsindən danışılır.

Ümumi beynəlxalq təhlükəsizlik sistemindən əlavə, BMT-nin Nizamnaməsi beynəlxalq sülhün qorunması sahəsində Regional sistemlərin yaradılması imkanını nəzərdə tutur. Onun 52-ci maddəsində göstətildiyi kimi, Nizamnamə beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin qorunması üçün əlverişli sazişlərin bağlanmasına və orqanların yaradılmasına etiraz etmir, lakin bunların Təşkilatın məqsədlərinə və prinsiplərinə uyğun olması şərtini qoyur.

Bu onu göstərir ki, məhəlli təhlükəsizlik sistemi ümumdünya təhlükəsizlik sisteminin bir hissəsini təşkil edir. BMT Nizamnaməsi Təhlükəsizlik Şurası ilə məhəlli sazişlər və orqanlar arasında qarşılıqlı əlaqəni müəyyən etmişdir. Bu cür sazişlərin və orqanların çərçivəsində dövlətlər yerli mübahisələrin, onlar Təhlükəsizlik Şurasına verilməmiş, dinc yolla həlli üçün səy göstərməlidir. Lakin bununla yanaşı, Təhlükəsizlik Şurası mübahisənin istənilən mərhələsində bu mübahisənin beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin qorunmasına təhlükə yaradıb-yaratmadığını müəyyən etmək üçün təhqiqat apara bilər.

Təhlükəsizlik Şurası bu cür sazişləri və orqanları öz rəhbərliyi altında məcburiyyət tədbirləri üçün istifadə etmək hüququna malikdir. Lakin məhəlli təşkilatlar tərəfindən və ya məhəlli sazişlərə əsasən heç bir məcburiyyət tədbirləri Təhlükəsizlik Şurasının icazəsi olmadan həyata keçirilə bilməz.

ATƏT, Ərəb Dövlətləri Cəmiyyəti (ƏDC), Afrika Birliyi Təşkilatı (ABT), Amerika Dövlətləri Təşkilatı (ADT) kimi məhəlli təşkilatların təsis aktlarında onların hər hansı bir üzvünə qarşı silahlı təcavüz olduğu hallarda kollektiv tədbirlər haqqında müddəalar öz əksini tapmışdır. Belə ki, Qarşılıqlı yardım haqqında

Amerika dövlətlərinin 1947-ci il Müqaviləsinin (Rio-de-janeyro Paktı) giriş hissəsində qarşılıqlı yardım və ümumi müdafiə üzrə öhdəliklər göstərilir və Müqavilənin istənilən Amerika dövlətinə silahlı hücumu zamanı ona səmərəli yardım göstərilməsi və onların hər hansı birinə qarşı təcavüz təhlükəsinin qarşısını almaq məqsədilə bağlandığı qeyd edilir.

Müqavilədə göstərilir ki, istənilən dövlət tərəfindən hər bir Amerika dövlətinə qarşı təcavüz kimi qiymətləndiriləcəkdir və buna uyğun olaraq Müqavilənin hər bir iştirakçısı hücumun dəf edilməsi zamanı yardım göstərməyə borcludur.

ƏDC Paktında və ABT Xartiyasında da bu cür müddəalar əks edilmişdir.

2.KOLLEKTİV TƏHLÜKƏSİZLİK SİSTEMİNİN ANLAYIŞI, PRİNSİPLƏRİ VƏ NÖVLƏRİ

Beynəlxalq sülhün və təhlükəsizlik sahəsində dövlətlərin bu istiqamətdə ümumi maraqlarını kəsb edən beynəlxalq qaydada kollektiv təhlükəsizlik sisteminin yaradılması zərurəti meydana çıxmışdır. Sülhün qorunması üzrə əməliyyatlar münaqişə zonasında vəziyyəti sabitləşdirmək, onların dinc həllində tərəflər üçün daha əlverişli şərait yaratmaq məqsədilə həyata keçirilən sülhməramlı tədbirlər məcmusundan ibarətdir.

Kollektiv təhlükəsizlik-beynəlxalq sülhü və təhlükəsizliyi dəstək-ləyən təcavüz aktlarının qarşısını alan silahlanmanın məhdudlaşdırılması və ixtisarına yönələn dövlətlərin fəaliyyətlərinin sistemidir.

Kollektiv təhlükəsizliyin əsas əlamətləri:

- sülhə təhlükənin qarşısını alınması və onun möhkəmləndirilməsi üçün kollektiv tədbirlərin həyata keçirilməsi.
- beynəlxalq mübahisələrin dinc vasitələrlə həlli.
- dövlətlərin daxili işlərinə qarışmasının yol verilməməsi.
- hər hansı bir dövlətin ərazi tohununmazlığına və ya siyasi müstəqilliyinə qarşı güc tətbiq etməkdən və hədələməkdən çəkindirilmək.

Kollektiv təhlükəsizliyin növləri aşağıdakılardır:

1. Univeersal.

2. Regional.

Kollektiv təhlükəsizlik tərksilah,terrorçuluqla mübarizə, fərdi və kollektiv özünümüdafiə hüququnun həyata keçirilməsi, etibarın möhkəmləndirilməsi, sağlam iqtisadi və ekoloji şəraitin yaradılması və.s bu kimi istiqamətləri üzrə birgə və milli tədbirlər nəzərdə tutulmuşdur.

Univeersal təhlükəsizlik sisteminin əsasını təşkil edən vahid təşkilat 1945-ci il oktyabrın 24-dü yaradılan BMT-dir. BMT Nizamnaməsi üzrə sülhü və təhlükəsizliyi qorumaq sistemi dedikdə - BMT dövlətlərin birgə fəaliyyəti əsasında beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin qorunması və möhkəmləndirilməsi aləti kimi yaradılmışdır. Daha sonra qeyd edilmişdir ki, bu məqsədlərin həyata keçirilməsi üçün 3 əsas şərtə əməl olunması zəruridir:

1. Dövlətlər bir-birləri ilə hesablaşmalı, mehriban qonşular kimi bir yerdə bir-birləri ilə sülh şəraitində yaşamaladırlar;

2. Beynəlxalq sülhü və təhlükəsizliyi qorumaq üçün qüvvə və səylərini birləşdirməlidirlər;

3. Prinsiplərin qəbul edilməsi və üsulların qanuniləşdirilməsi yolu silahlı qüvvələrin yalnız ümumi mənafeələr naminə tətbiqini təmin etməlidirlər.BMT Nizamnaməsinə əsasən beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin qorunması beynəlxalq hüququn ümumtanınmış prinsip və normaları üzərində qurulmalı və Birləşmiş Millətlər Təşkilatının işçi orqanlarından biri hesab edilən Baş Məclis, habelə Təhlükəsizlik Şurası tərəfindən həyata keçirilməlidir.

Baş Məclis beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin qorunmasına dair istənilən məsələləri və işləri müzakirə edə bilərlər, o cümlədən bu sahədə əməkdaşlığın ümumi prinsiplərini nəzərdən əvvəl yaxud sonra onların barəsində dövlətlərə və Şuraya tövsiyələr edə bilərlər; məsələn BMT-nin işçi orqanlardan biri hesab edilən Təhlükəsizlik Şurası beynəlxalq sülhün əsas qoruyucusu olmaq məqsədilə təşkil edilmişdir. Baş Məclis istənilən məsələni müzakirə edirsə, Təhlükəsizlik Şurası yalnız sülh və təhlükəsizlik məsələləri ilə məşğul olur.

BMT-nin bütün üzvləri Təhlükəsizlik Şurasının qərarlarını qəbul etməyə borcludur.

Baş Məclisdən fərqli olaraq Təhlükəsizlik Şurası müəyyən olunmuş vaxtlarda çağrılmaz. O, istənilən zaman qısa bir müddətdə çağırıla bilər. Şura üzvü olan hər bir dövlət bir ay bu orqana sədrlik edir. Dövlətlər növbə ilə, ölkələrin adının ingilis əlifbası ardıcılığına uyğun olaraq şuraya sədrlik edirlər. Təhlükəsizlik Şurasında səsvermə Baş Məclisdən fərqlənir. Mühüm qərarın qəbul olunması üçün Şuranın 9 (doqquz) üzvü onun lehinə səs verməlidir, lakin 5 (beş) daimi üzvdən biri qətnamənin əleyhinə səs verərsə, bu, veto sayılır və qətnamə qəbul olunmur (Baş Məclisdə hər ölkənin bir səsi vardır)

Beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin qorunması üzrə əsas məsuliyyət Təhlükəsizlik Şurasının üzərinə qoyulmuşdur (maddə 24). Təhlükəsizlik Şurası BMT-nin yeganə orqanıdır ki, BMT-nin adından, o cümlədən BMT-nin üzv dövlətlərin silahlı qüvvələri ilə preventiv (qoruyucu) və icbari hərəkətlər etmək hüququna malikdir.

Dünyada sülhün sabitliyini təmin edilməsi üçün BMT-nin Sülhməramlı qoşunların əməliyyatı ən mühüm alətlərdən biridir. Sülhməramlı qoşunların məqsədi diplomatik əlaqələrin sıxlığının dəstəklənməsi və siyasi mübahisələrin tənzimlənməsinə xidmət edir.

Sülhməramlı qoşunların tətbiqi ilk dəfə 1948-ci il İsrail dövləti ilə bağlı olub və bu qoşunlar BMT-nin əsas qurumu kimi lokal konfliktlərin—dini, etnik münasibətlərin hansı ki, sülhə təhlükə və dövlətlərin ərazi bütövlüyü sahəsində nizama salır.

Maliyyə təminatı baxımından BMT-nin bütün üzvlərinin öhdəliyini düşür.

BMT Nizamnaməsində göstərilir ki, bu cür qüvvələr sülhə təhlükə yaranması, sülhün pozulması, təcavüz aktları hallarında beynəlxalq sülhü və təhlükəsizliyi qorumaq, yaxud bərpa etmək məqsədilə bərpa tədbirlər artıq heç bir səmərə vermədikdə tətbiq edilə bilər.

43-cü maddədə BMT-nin üzvlərinin zəruri hərbi qüvvələri, yar-dımı, xidmət vasitələrini Təhlükəsizlik Şurasının sərəncamına verməsi qaydası müəyyən

edilmişdir: bu, Şuranın BMT-nin üzv dövlətləri ilə bağladığı xüsusi sazişin və ya sazişlərin əsasında; Təhlükəsizlik Şurasının tələbi üzrə, yəni onun qərarı əsasında həyata keçirilir.

Təhlükəsizlik Şurasının onun daimi üzvlərinin qərargah rəislərindən və ya onların nümayəndələrindən ibarət olan Hərbi Qərargah Komitəsinin (HQB) köməyinə və məsləhətlərinə söykənərək hərbi qüvvələrin yaradılması və tətbiqi ilə bağlı bütün məsələləri həll etməlidir.

BMT tərəfindən sülhün qorunması üzrə BMT mexanizminin hüququ əsaslarının möhkəmləndirilməsinə və səmərəsinin yüksəldilməsinə yönəldilmiş bir sıra qətnamə və bəyannamələr qəbul edilmişdir. Bunların əsasında beynəlxalq təhlükəsizliyin möhkəmləndirilməsi haqqında 1970-ci il Bəyannaməsi, Baş Məclisin 3314 sayılı qətnaməsi əsasında qəbul edilmiş Təcavüzkarlığın Tərifı (14 dekabr 1974 cü il), beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyə qorxu törədə biləcək mübahisə və vəziyyətlərin qarşısının alınması və aradan qaldırılması və Birləşmiş Millətlər Təşkilatının bu sahədə rolu haqqında 1988-ci il Bəyannaməsi qeyd edilmişdir. Sadalanan aktlar arasında təcavüzkarlığın 1974-cü il tərifı xüsusi yer tutur.

Təcavüzkarlığın 1974-cü il Tərifində təcavüzkarlığın ümumi tərifı və konkret təcavüz aktlarının siyahısı əks edilmişdir. Tərifdə göstərilir ki, “bir dövlətin başqa dövlətin suverenliyinə, ərazi toxunulmazlığına və ya siyasi müstəqilliyinə qarşı silahlı qüvvə işlətməsi və ya BMT-nin Nizamnaməsi ilə bir araya sığmayan hər hansı başqa yolla qüvvə tətbiq etməsi təcavüzkarlıq sayılır” (maddə 1).

3- cü maddə təcavüzkarlığın tərifı konkret təcavüz aktlarının siyahısı vasitəsi ilə verilir və göstərilir ki, aşağıda sadalanan hərəkətlərdən hər hansı biri müharibənin elan edilib-edilməməsindən asılı olmayaraq, 2-ci maddənin müddəalarına əsasən təcavüz aktı kimi tövsif ediləcəkdir:

1. Bir dövlətin silahlı qüvvələrlə başqa dövlətin ərazisinə soxulması və ya hücumu, yaxud bu cür zorla soxulma və ya hücumun nəticəsi olan hər hansı bir hərbi işğal və ya zor işlətməklə başqa dövlətin ərazisinin və ya onun bir hissəsinin ilhaqı.

2. Dövlətin silahlı qüvvələrlə başqa dövlətin ərazisini bombardıman etməsi və ya dövlətin hər hansı bir silahla başqa dövlətin ərazisinə qarşı tətbiq etməsi.
3. Dövlətin limanları və sahillərin başqa dövlətin silahlı qüvvələri tərəfindən blokadağa alınması.
4. Dövlətin silahlı qüvvələrlə başqa dövlətin quru, dəniz və hava qüvvələrinə və ya dəniz və hava donanmalarına hücumu:
5. Bir dövlətin saziş yolu ilə, başqa dövlətin ərazisində yerləşən hərbi qüvvələrini nəzərdə tutulmuş şərtləri pozmaqla tətbiq etməsi və ya saziş müddəti bitdikdən sonra da bu silahlı qüvvələri qəbul edən dövlətin ərazisində saxlamaqda davam etməsi.

Qətnamənin 2-ci maddəsində göstərilir ki, “dövlətin Nizamnaməsini pozmaqla, birinci olaraq silahlı qüvvə tətbiq prima fasie olub, təcavüzkarlığı təsdiq edir”.

Təcavüzkarlığın Tərifinin 5-ci maddəsində göstərilir ki, istənilən xarakterli, istər siyasi, iqtisadi, hərbi və ya digər xarakterli heç bir mülahizə təcavüzə haqq qazandıra bilməz. Qətnamədə təcavüzkarlığın beynəlxalq məsuliyyətə səbəb ola bilən beynəlxalq sülh əleyhinə cinayət kimi qiymətləndirir, göstərilir ki, təcavüz nəticəsində əldə edilmiş heç bir ərazi və ya xüsusi mənfəət qanuni sayıla bilməz.

Təcavüzkarlığın Tərfi 1974-cü ildə o zaman BMT-yə daxil olan 138 dövlətin hamısı tərəfindən konsensus əsasında qəbul edilmişdir.

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin qorunması sahəsində müəyyən etdiyi faktlar haqqında Bəyannamə 09 dekabr 1991-ci ildə Baş Məclis tərəfindən bəyənilmişdir. Bəyannamə bundan çıxış edir ki, beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin qorunması ilə əlaqədar funksiyalarını icra edərkən Təhlükəsizlik Şurasının və Baş Məclisin istənilən mübahisə və ya vəziyyət barəsində ətraflı məlumatı olmalıdır.

Regional təhlükəsizliyin əsasını Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq üzrə Təşkilatı və NATO çərçivəsində həyata keçirilən tədbirlər təşkil edir.

MDB Nizamnaməsinə də kollektiv təhlükəsizlik haqqında 1992-ci il Müqaviləsindən irəli gələn kollektiv təhlükəsizlik haqqında və münaqişələrin

alınması və mübahisələrin həlli haqqında müdəalar daxil edilmişdir. Yeddi dövlətin—Azərbaycan, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Ermənistan, Özbəkistan, Rusiya və Tacikistanın imzaladığı-kollektiv təhlükəsizlik haqqında 1992-ci il Müqaviləsi əsasında Kollektiv Təhlükəsizlik Şurası (KTŞ) yaradılmışdır.

1995-ci ildə KTŞ Kollektiv Təhlükəsizlik haqqında 1992-ci il Müqaviləsi iştirakçılarının kollektiv təhlükəsizlik konsepsiyasının təsdiq etmişdir. Azərbaycan Konsepsiya haqqında qərarı imzalamaqdan boyun qaçırmışdır.

ATƏT çərçivəsində ümumi təhlükəsizlik problemləri üzrə işlə yanaşı (silahlanma, tərksilah üzərində nəzarət üzrə, təhlükəsizliyin möhkəmləndirilməsi, münaqişələrin yaranması haqqında danışıqların aparılması və s.), lokal (yerli) və məhəlli münaqişələrin qarşısının alınması və nizamlanmasına üstünlük verilməsi prosesi nəzərə çarpır. ATƏT-in iştirakçı dövlətlərin dövlət və hökumət başçılarının 1992-ci il Helsinki görüşündə sülhün qorunması üzrə əməliyyatlar da daxil olmaqla ATƏT-in antiböhran mexanizmlərinin yaradılması haqqında bir sıra qərarlar qəbul edilmişdir.

1994-ci ildə dövlət və hökumət başçılarının Budapeşt müşavirəsində təhlükəsizliyin hərbi-siyasi aspektləri üzrə Davranış Məcəlləsi qəbul edilmiş və bu Məcəllə 1995-ci il yanvarın 1-də qüvvəyə minmişdir. Sənəddə deyilir ki, təhlükəsizlik bölünməzdir və ATƏT-in üzvü olan hər bir dövlət qalan bütün iştirakçı dövlətlərin təhlükəsizliyi ilə qırılmaz bağlıdır. Bu kontekstdə ATƏT-in aparıcı rolu qeyd edilmişdir.

Beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin qorunmasında əhəmiyyətli rol oynayan daha bir təşkilat Şimali Atlantika Müqaviləsi Təşkilatı (NATO) fəaliyyət göstərir. NATO **1949-cu il aprelin 4-də** Vaşinqtonda imzalanmış Şimali Atlantika müqaviləsi əsasında yaradılmışdır. 26 dövlət onun üzvüdür. (məs.: ABŞ, Almaniya, İspaniya, İtaliya, Kanada, Belçika, Böyük Britaniya, Danimarka, İslandiya, Lüksemburq, Niderland, Norveç, Yunanıstan, Portuqaliya, Türkiyə və Fransa. 1999-cu ildə daha üç dövlət: Polşa, Çexiya və Macarıstan NATO-nun üzvlüyünə qəbul edilmişdir).

Şimali Atlantika müqaviləsinin təhlili göstərir ki, onun və termin-oloqiyası BMT Nizamnaməsinin müddəalarına uyğun tərtib edilmişdir.

NATO-da məqsəd – kollektiv müdafiə üçün, habelə sülh və təhlükəsizliyin qorunması məqsədilə onun üzvlərinin səyini birləşdirməkdir.

Bu zaman onlar BMT Nizamnaməsinin 51-ci maddəsinə uyğun olaraq fərdi və ya kollektiv özünümüdafiə hüququnun həyata keçirilməsi qaydasında iştirak edirlər.

Müqavilənin iştirakçıları öz beynəlxalq münasibətlərində BMT-nin məqsədləri ilə bir araya sığmayan, zor iclətməklə hədələmək və ya zor işlətməkdən çəkinmək, bütün mübahisələri dinc vasitələrlə həll etmək, beynəlxalq sülh və dostluq münasibətlərinin inkişafına yardım göstərmək ühdəliyini götürmüşdür.

Şimali Atlantika müqaviləsi məqsədlərini həyata keçirmək üçün mürəkkəb hərbi və siyasi struktur yaradılmışdır. NATO-nun ali orqanı Şimali Atlantika Şurasıdır (ŞAŞ). Şura müxtəlif səviyyələrdə: dövlət və hökumət başçıları, xarici işlər nazirliyi, daimi nümayəndələr olan səfirlər səviyyəsində fəaliyyət göstərir. Daimi işçi orqan Baş Katibliyin rəhbərliyi altında Beynəlxalq Katiblik fəaliyyət göstərir.

Şimali Atlantika İttifaqı və NATO-nun üzvü olmayan Avropa ölkələri arasında əməkdaşlığı təmin etmək üçün **1991-ci ildə “Sülh naminə əməkdaşlıq” proqramı** və bu proqramı həyata keçirilməli olan Şimali Atlantika Əməkdaşlığı Şurası yaradılmışdır.

NATO Şurasını 30 may 1997-ci il tarixli sessiyasında SAƏŞ əvəzinə Avropa-atlantika əməkdaşlığı Şurası (AAƏŞ) yaradılmışdır.

3. Tərksilah və silahlanmanın məhdudlaşdırılması.

Nəzarət tədbirləri.

Tərksilah dedikdə müharibə aparmaq vasitələrinin artırılmasının dayandırılmasına, onların məhdudlaşdırılmasına, ixtisar olunmasına və ləğv edilməsinə yönəldilmiş tədbirlər kompleksi başa düşülür. Tərki-silah ümumi beynəlxalq-hüquqi əsası BMT Nizamnaməsində əks edilmişdir. 11-ci maddənin 1-ci bəndi “tərki-silahın və silahlanmanın tənzimlənməsini müəyyən edən prinsipləri sülhün və təhlükəsizliyin qorunması işində əməkdaşlığın ümumi prinsipləri” sərəsinə aid edilir. Bu prinsipləri müzakirə etmək Baş Məclisin səlahiyyətinə daxildir.

Nəzərdən keçirilən sahədə normaların əsas mənbəyi beynəlxalq müqavilələrdir: universal müqavilələr (məsələn, Nüvə silahının yayılmaması haqqında 1968-ci il Müqaviləsi), regional müqavilələr (məsələn, Latın Amerikasında nüvə silahının qadağan olunması haqqında 1967-ci il Müqaviləsi), ikitərəfli müqavilələr (məsələn, ABŞ və SSRİ arasında raketlərə qarşı müdafiə sisteminin məhdudlaşdırılması haqqında 1972-ci il Müqaviləsi). Bu sahədə müqavilələri onların obyektinə görə də təsnif etmək olar (silahlananın məhdudlaşdırılması və ya onunla bağlı fəaliyyətin məhdudlaşdırılması haqqında müqavilələr; kütləvi qırğın silahına və ya aid olan müqavilələr və.s).

Universal (ümumi) beynəlxalq təşkilatların rolunu artması onların qətnamələrinin silahlanma sahəsində yardımçı hüquq mənbəyi qismində əhəmiyyətinin artmasını şərtləndirir. BMT-nin Baş Məclisinin tərki-silah məsələləri üzrə ayrı-ayrı qətnamələrinə hüququn formalaşma prosesində olan normalar kimi baxıla bilər. BMT-nin Baş Məclisinin qətnamələri bəzi hallarda müqaviləli normaların əlavə implementasiya vasitəsi rolunda çıxış edir. Bunların sırasına, məsələn, Sakit okeanın cənub hissəsində atomsuz (nüvəsiz) zona haqqında 1985-ci il Müqaviləsinin tam qüvvəyə minməsinin təmin edilməsinə yönəldilmiş qətnamələr aid edilə bilər. 1989-cu ildə Baş Məclis tərəfindən müqaviləvi normaya (Müharibədə boğucu, zəhərləyici və ya digər bu cür qazların

və bakterioloji vasitələrin işlədilməsinin qadağan edilməsi haqqında 1925-ci il Cenevrə protokoluna) riayət olunmasının yoxlanılması mexanizminin yaradılması əlamətdar fakt kimi qeyd edilməlidir.

Qüvvədə olan beynəlxalq hüquqda tərki-silahı birbaşa dövlətlərin öhdəsinə qoyan normalar yoxdur. Bu sahədə əsas öhdəliyin mahiyyəti “ciddi və səmərəli beynəlxalq nəzarət altında könüllü olaraq hamılıqla və təmamilə tərki-silah haqqında müqavilə ilə əlaqədar... danışıqlar aparmaqdan” ibarətdir (“Nüvə silahının yayılmaması haqqında” Müqavilənin 6-cı maddəsi). Silahlanmanın məhdudlaşdırılması haqqında müqavilələrin əksəriyyətində və bu cür məqsədə və ya Müqavilənin göstərilmiş maddəsinə istinad ənənə halını almışdır.

Hazırda tərki-silah üzrə qismən tədbirləri müəyyən edən normalar toplusu formalaşmışdır. Qismən tədbirlərin mahiyyəti ayrı-ayrı silah növlərinin qadağan edilməsi və ortadan götürülməsi, onların istehsalının qadağan edilməsi, silahın keyfiyyətə təkmilləşdirilməsi imkanının daraldılması, müxtəlif silah növlərinin yerləşdirilməsi sahələri və rayonlarının azaldılmasından ibarətdir. Bunlara habelə, silahlanmanın məhdudlaşdırılmasını nəzərdə tutmayan, lakin onun həyata keçirilməsi üçün əlverişli şərait yaradan-etibar və təhlükəsizliyin möhkəmləndirilməsi üzrə tədbirlər aid edilə bilər.

Kütləvi qırğın silahlarına aid olan normalar daha çox inkişaf etmişdir. BMT tərəfindən hələ 1948-ci ildə müəyyən edilmiş tərifi əsasən bu cür silahlar sırasına “atom partlayışı ilə işləyən silah, radioaktiv materialların köməyi ilə işləyən kimyəvi və bioloji silah, habelə gələcəkdə hazırlanacaq və öz dağıdıcı qüvvəsinə görə atom bombası ilə və yuxarıda göstərilmiş digər silah növləri ilə müqayisə edilə biləcək xarakteristikalara malik olan silah” daxil edilə bilər.

Qüvvədə olan beynəlxalq hüquq nüvə silahını atmosferdə, kosmik fəzada və suyun altında sınaqdan çıxarmağı qadağan edir (nüvə silahının atmosferdə, kosmik fəzada və suyun altında sınaqdan çıxarılmasını qadağan edən 1963-cü il Müqaviləsi).

İstənilən nüvə partlayışları, nüvə silahının yerləşdirilməsi qadağan edilmişdir: Antarktikada (Antarktika haqqında 1959-cu il müqaviləsi), Latın

Amerikasında (Latin Amerikasında nüvə silahının qadağan edilməsi haqqında 1967-ci il Müqaviləsi; bu müqavilə həm də Tlatelolko adı ilə tanınır), Sakit okeanın cənub hissəsində atomsuz zona haqqında 1985-ci il Müqaviləsi adı ilə tanınır), Cənub-Şərqi Asiyada(Cənubi-Şərqi Asiyada nüvə silahından azad zona haqqında 1995-ci il Müqaviləsi), Afrikada (Afrikada nüvə silahından azad zona haqqında 1996-cı il Müqaviləsi), dəniz dibində və onun təkində (Dənizlərin və okeanların dibi-ndə və onların təkində nüvə silahının və digər kütləvi qırğın silahı növlərinin yerləşdirilməsinin qadağan edilməsi haqqında 1971-ci il Müqaviləsi), Ayda və digər səma cisimlərdə (Ayda və digər səma cisimlərdə dövlətlərin fəaliyyəti haqqında 1984-cü il Sazişi).

Mövcud normalar (Nüvə silahının yayılmaması haqqında 1968-ci il Müqaviləsi) nüvə silahının qarşısını almağa və atom silahına artıq malik olan beş dövlətdən (ABŞ, SSRİ-nin davamçısı kimi Rusiya, Böyük Britaniya, Fransa və Çin) əlavə hər hansı bir dövlətin onu əldə etməsinə yol verməməyə yönəldilmişdir.

Lakin bu söylər nəzərdə tutulan sərəmə və nəticəni verməmişdir. Belə ki, Hindistan və Pakistan nüvə silahını artıq əldə etmiş və hətta onu sınaqdan çıxarmağa da macal tapmışlar. Bəzi dövlətlərin isə atom silahına malik olan dövlətlər sırasına qatılması güman edilir.

Strateji nüvə silahlarına nəzarətdə günün ömdə problemlərindəndir. **“Strateji silahlar”** termini şərtidir və qitələrarası ballistik raketləri, bomba daşıyıcıları kimi ağır bombardımançı təyyarələri, ballestik və qanadlı raketləri, habelə raketlərə qarşı müdafiə vasitələrini əhatə edir.

Hazırda ABŞ və Rusiya barəsində qüvvədə olan öhdəliklərə uyğun olaraq raketlərə qarşı müdafiə sistemlərinin ölkə ərazisində yerləşdirilməsi və ya bu cür sistem üçün bazanın yaradılması qadağan edilmişdir, icazəsi olan sistemlər üçün isə müəyyən miqdar və keyfiyyət məhdudyyətləri mövcuddur.

Bu yaxınlara qədər strateji silahların tənzimlənməsi Sovet Amerika münasibətlərində həyata keçirilirdi (**Strateji hücum silahlarını məhdudlaşdırmaq sahəsində bəzi tədbirlər haqqında 1972-ci Müvəqqəti**

Sazişi, Strateji hücum silahlarının ixtisar edilməsi və məhdudlaşdırılması haqqında 1991-ci il Müqaviləsi və.s). Lakin SSRİ dağıldıqdan sonra bu sahədə müəyyən öhdəliklər ərazisində nüvə silahının olduğunu keçmiş müttəfiq respublikaların (Belarus, Qazaxıstan, Rusuya və Ukrayna) üzərinə qoyulmuşdur. Bu öhdəlik müvvəqəti xarakter daşıyır, belə ki, onların ərazisindən (Rusiya istisna edilməklə) strateji silahlar çıxarıldıqdan, yaxud məhv edildikdən sonra bu məsələ ilə əlaqədar müqavilə və sazişlər öz qüvvəsini itirəcəkdir.

Nüvə silahından əlavə, kütləvi qırğın silahına **kimyəvi və bakterioloji** silah aid edilir. Bakterioloji silah təmamilə qadağa altındadır: onun nəinki müharibədə tətbiq edilməsi, həm də onun tətbiqi istehsalı və toplanması qadağan edilmişdir, bu silahın artıq mövcud olan ehtiyatları məhv edilməli və ya dinc məqsədlər üçün istifadə edilməlidir (Bakterioloji (bioloji) və zəhərləyici silahın tətbiqi, istehsalı və ehtiyatlarının çoxaldılmasının qadağan olunması və onların məhv edilməsi haqqında 1972-ci il Konvensiyası).

1925-ci ildən başlayaraq kimyəvi silah müharibə aparmaq vasitəsi kimi qanuna ziddir (Müharibədə boğucu, zəhərləyici və ya digər bu cür qazların bakterioloji vasitələrin müharibədə tətbiqinin qadağan edilməsi haqqında 1925-ci il Protokolu). 29 aprel 1997-ci ildə, Kimyivi silahın tətbiqi, istehsalı, toplanması və tətbiqinin qadağan və onun məhv edilməsi haqqında Konvensiya qüvvəyə mindikdən sonra mümkün oldu.

Avropa dövlətləri Avropa hüdudlarında öz adi silahlarını və texnikasını qəfil hücumu həyata keçirməyə və geniş miqyaslı əməliyyatlara başlamağa imkan verməyən müəyyən səviyyəyə qədər razılaşdırılmış qaydada ixtisar etmək öhdəliyini götürmüşlər (Avropada adi silahlı qüvvələr haqqında 1990-cı il Müqaviləsi). Bundan əlavə silahlı qüvvələrin şəxsi heyəti də məhdudlaşdırıcı tədbirlər əhatə edilmişdir (Avropada adi silahlı qüvvələrin şəxsi heyətinin sayı haqqında danışıqların 1992-ci il Vyana yekun aktı).

Silahlı qüvvələrin və silahların məhdudlaşdırılması və ixtisar edilməsi ilə yanaşı, tərksilahın məqsədi ərazinin silahsızlaşdırılması (demilitarizasiya) və neytrallaşdırılmasıdır.

Demilitarizasiya dedikdə, müəyyən ərazinin və ya məkan dairəsinin beynəlxalq-hüquqi rejiminin müqavilə yolu ilə müəyyən edilməsi başa düşülür. Bu tədbir həmin rayonda hərbi istehkamların və qurğuların ləğvini və orada silahlı qüvvə saxlamağın qadağan edilməsini nəzərdə tutur.

Neytrallaşdırma isə müəyyən ərazidə və ya məkan dairəsində hərbi əməliyyatların aparılmasının müqavilə yolu ilə qadağan edilməsidir. Neytrallaşdırmanın məqsədi mövcud rayonda müharibənin başlamasının qarşısını almaqdan, yaxud haradasa yaxınlıqda hərbi əməliyyatların qarşısını almaq mümkün olmadıqda, bu cür rayonun hərbi əməliyyatlar meydanından çıxarılmasından ibarətdir. Yer kürəsinin geniş ərazisinin silahsızlaşdırılması və neytrallaşdırılmasının ən əhəmiyyətli nümunələrindən biri Antraktidadır. Kütləvi qırğın silahlarının bütün növləri barəsində qismən silahsızlaşdırılması dəniz dibi ilə əlaqədar əldə olunmuş və orada bu cür silahların yerləşdirilməsi qadağan edilmişdir. Konkret müqaviləvi-hüquqi tədbirlər Latın Amerikasını, Sakit okeanın cənub hissəsi, Cənubi-Şərqi Asiya və Afrikanın nüvə silahı baxımından demilitarizasiya edilməsi və neytrallaşdırılmasına, yəni orada nüvəsiz zona yaradılmasına yönəlmişdir. Bu tədbirlərin səmərəli surətdə həyata keçirilməsi Yer cənub yarım-kürəsində nüvəsiz (atomsuz) zonanın yaradılması demək olardı.

Silahların məhdudlandırılmasına və tərksilaha etibar və təhlükəsizliyin möhkəmləndirilməsi üzrə tədbirlər qismən aid edilə bilər. Bir tərəfin hərəkətlərinin digər tərəfin təhlükəsizliyinə ziyan vurmaq məqsədi güdməyinə inamın təmin edilməsinə yönəldilmiş bu cür xüsusi, müqaviləvi tədbirlər real tərksilah tədbirləri olmadığına və onları əvəzetmədiyinə baxmayaraq, danışıqlara başlamaq üçün əlverişli şərait yaradır və ya artıq aparılan danışıqların inkişafına təkan verir.

İlk dövrlərdə havadan müşahidə (aşıq səma haqqında 1992-ci il Müqaviləsi) daxil olmaqla, tərəflər arasında əlaqələri yaxşılaşdırmaq (birbaşa rabitə xətlərinin şəkilməsi haqqında sazişlər toplusu) ibarət olan etibar və təhlükəsizlik tədbirləri zaman keçdikcə hərbi fəaliyyət haqqında xəbərləri və digər informasiyanı, hərbi əməliyyatların keçirildiyi yerlərdə müşahidəçilərin mübadiləsini və təftişi

(Etibarların möhkəmləndirilməsi tədbirləri və təhlükəsizlik və tərksilahın bəzi aspektləri haqqında 1975-ci il Sənədi. Avropada etibarın və təhlükəsizliyin möhkəmləndirilməsi tədbirləri üzrə 1986-cı il Stokholm konfransının yekun sənədi) əhatə edir.

1960-1970-ci illərdə razılaşdırılmış tədbirlər əsasən nüvə silahı münaqişə təhlükəsinin azaldılmasına, sonrakı tədbirlər isə adi qüvvələrin toqquşması təhlükəsinin azaldılmasına (Təhlükəli hərbi fəaliyyətin qarşısını almaq haqqında SSRİ və ABŞ arasında bağlanmış 1989-cu il Sazişi) yönəldilmişdir. Son zamanlar isə bu sahədə kompleks tədbirlərə üstünlük verilir. Kompleks tədbirlər sazişə gəlmiş dövlətlərə yalnız xəbərdaredici tədbirləri deyil, həm də çəkindirici, prespektivdə isə məhdudlaşdırıcı tədbirləri işləyib hazırlamağa imkan verən yüksək etibarla xarakterizə edilir (1986-cı il Stokholm sənədlərində nəzərdə tutulmuş tədbirləri inkişaf etdirib genişləndirən 1990 və 1992-ci il Vyana sənədləri).

Yoxlamaları ən mühüm halda, müqavilə üzrə öhdəliklərin həyata keçirilməsinin müşahidə edilməsi üsulların məcmusu və əldə edilmiş göstərişlərin təhlili kimi müəyyən etmək olar. Yoxlama müqavilənin hər bir iştirakçısına digər iştirakçıların əməl etməsi haqqında məlumat vermək yolu ilə həyata keçirilir. Bu müqavilənin məqsədlərinə nail olmağa, onun müddəalarının pozuntularının qarşısını almağa və bunları aşkara çıxarmağa imkan verir və onun müddəalarına riayət ediləcəyi inamını möhkəmləndirir.

İkinci dünya müharibəsindən sonrakı dövrdə uzun illər ərzində yoxlama məsələləri barəsində dövlətlər arasındakı fikir ayrılıqları real tərksilah yolunda əngələ çevrilmiş, habelə bu sahədə əhəmiyyətli tədbirlərin qəbul edilməsinə qarşı bəhanə kimi istifadə edilmişdir.

Hərbi potensial üzərində razılaşdırılmış **nəzarət** zərurəti və yoxlama tədbirlərinin razılaşdırılması çətinliyi arasındakı ziddiyyətlər milli texniki vasitələrin inkişafı sayəsində qismən də olsa həll edildi, belə ki, bu texniki vasitələrin köməyi ilə dövlət əraziləri daxilindəki obyektlər haqqında məlumatlar əldə etmək mümkün idi. Bu texniki vasitələrə, ilk növbədə dövlətin fəaliyyətinin xaricdən müşahidə etməyə imkan verən Yerin süni peykləri, habelə seysmik

stansiyalar və digər texniki avadanlıq aiddir. Bu vasitələr **nəzarət üzrə milli texniki vasitələr** “(NMTV)” adını almışdır. Bu terminin müqaviləli tərifinin olmadığına baxmayaraq, NMTV-ə qarşı fəal və passiv əks-təsiri qadağan edən müddəalar, habelə bunların istifadəsinin beynəlxalq hüququn ümumtənzim edilmiş normalarına uyğun olması haqqında tələblər bu boşluğu xeyli dərəcədə doldurmuş olur.

Bu barədə, öz məzmununa görə eyni olan müddəalar ABŞ və SSRİ arasında bağlanmış aşağıdakı müqavilələrdə əks edilmişdir: Raketlərə qarşı müdafiə vasitələrini məhdudlaşdırmaq haqqında 1972-ci il Müqaviləsi, Strateji hücum silahlarını məhdudlaşdırmaq sahəsində bəzi tədbirlər haqqında 1972-ci il Müvəqqəti Sazişi, Strateji hücum silahlarını məhdudlaşdırmaq haqqında 1979-cu il Müqaviləsi.

Bir sıra müqavilələrə əlavə tədbirlər, məsələn, hərbi obyektlərin fərqləndirici nişanlarla təhciz edilməsi tədbiri daxil edilmişdir.

NMTV-nin uğurla işləməsində digər əlavə tədbirlər, məsələn, silahlar sistemlərinin hesablamasının razılaşdırılmış qaydaları, silahlar, onların yerləşdikləri yerlər və onların texniki xarakteristikaları barəsində məlumatların mübadiləsi əməliyyatları, məsələn, raketlərin sınaq buraxılışları və ya onların ləğv edilməsi haqqında bildiriş kimi tədbirlər də əhəmiyyətli rol oynayır. Bu məsələlərin hamısı mühüm beynəlxalq sənədlərdə əhatə edilmişdir. Məsələn Antarktika haqqında 1959-cu il Müqaviləsi, 1986-cı il Stokholm konfransının Yekun sənədi, 1990 və 1992-ci il Vyana sazişləri, Avropada adi silahlar haqqında 1990-cı il Müqaviləsi və s. Tərk-silah prosesinin inkişafı, onun getdikcə yeni sistemləri əhatə etməsi, sazişə gələn tərəflər arasında etibarın artması, onların silahların ixtisar edilməsinin məqsədəuyğunluğuna və reallığına olan inamları daha təsirli və səmərəli təftişlərin həyata keçirilməsi üçün zəmin yaradır. Belə ki, kimyəvi silahın tədqiqi, istehsalı, toplanması və tətbiqinin qadağan edilməsi haqqında 1993-cü il Konvensiyası digər təftiş növləri sırasında, sorğu əsasında obyektin istənilən yerini təftiş edilməsini nəzərdə tutur.

Müqavilə üzrə öhdəliklərə əməl edilməsini yoxlamaq üçün çoxtərəfli formaların tətbiqi üzrə kifayət qədər təcrübə toplanmışdır. Belə ki, nüvə silahını yaymamaq haqqında 1968-ci il Müqaviləsinə əsasən, nüvə silahın malik olmayan iştirakçı-dövlətlərin bu Müqaviləni necə yerinə yetirdiyi yoxlamaq məsuliyyəti bu barədə təminatlar verən və beynəlxalq yoxlamaları həyata keçirən AEBA-nın (Atom Enerjisi üzrə Beynəlxalq Agentlik) üzərinə qoyulmuşdur. Digər hallarda Müqavilə iştirakçıları xüsusi orqan yaradır və ona yoxlama üzrə funksiyalar verirlər. Məsələn, Latın Amerikasında nüvə silahının qadağan edilməsi haqqında 1967-ci il Müqaviləsinə əməl edilməsinin yoxlanmasına əlavə olaraq, müvafiq funksiyaları, Müqavilə əsasında yaradılmış Latın Amerikasında Nüvə Silahının qadağan edilməsi üzrə Agentlik (OPANAL) yerinə yetirir. Kimyəvi silahın qadağan edilməsi haqqında 1993-cü il Konvensiyasında kimyəvi silahın qadağan edilməsi üzrə xüsusi təşkilatın yaradılması və bu təşkilata Konvensiyaya əməl edilməsinə dair beynəlxalq yoxlama haqqında müddəaları həyata keçirmək səlahiyyətlərinin verilməsini nəzərdə tutur. Analoji insitut–nüvə silahlarının hamılıqla qadağan edilməsi Müqavilə üzrə Təşkilat 1996-cı ildə qəbul edilmiş müvafiq müqavilə üzrə yaradılmalıdır.

Bir sıra müqavilələrdə milli və beynəlxalq yoxlama vasitələrinin uyğunlaşdırılması nəzərdə tutulmuşdur. Məsələn, Dənizlərin və okeanların dibində və onun tərkibində nüvə silahının və digər kütləvi qırğın vasitələrinin yerləşdirilməsinin qadağan edilməsi haqqında 1971-ci il Müqaviləsində öz əksini tapmışdır. Bu müddələrə əsasən yoxlama sistemi bir neçə mərhələdən ibarətdir.

Birtərəfli qaydada, bir neçə iştirakçı tərəfindən kollektiv surətdə, yaxud BMT çərçivəsində beynəlxalq prosedurunun vasitəsilə və onun Nizamnaməsinə uyğun olaraq həyata keçirilə bilər.

NƏTİCƏ.

Beləliklə, "Beynəlxalq təhlükəsizlik hüququ" mövzusu olduqca aktualdır və günümüzün tələblərinə cavab verir.

Mövzuda qədim zamanlardan başlayaraq "Beynəlxalq təhlükəsizlik hüququ" haqqında olan ayrı-ayrı mütəfəkkirlərin fikirləri geniş şəkildə açıqlanır. Müasir dövrdə "Beynəlxalq təhlükəsizlik hüququ"nun bərqərar edilməsi öz mahiyyətini itirməmişdir.

Yəni dünyanın nə qədər mövcud olarsa o qədər də bu hüquq sahəsinin realizəsi öz aktuallığını qoruyub saxlayacaq, bundan sonra da gələcək nəsillərə ötürüləcək və inkişaf etdiriləcək.

Mövzuda "Beynəlxalq təhlükəsizlik hüququnun anlayışı və mənbələri" haqqında məlumatlar geniş şəkildə açıqlanmış və onun cəmiyyətdə rolu qeyd edilmişdir, həmçinin kollektiv təhlükəsizlik haqqında, əsasən sülhün və təhlükəsizliyin təmin edilməsi naminə dövlətlərin birgə səyi kimi eyni zamanda bu proseslər, dövlətlərin bir sıra konfranslarda iştirakı və ya çoxtərəfli müqavilələrin bağlanması rolu qeyd edilir, nəhayət sonda isə tərkisilah və silahların məhdudlaşdırılması, nəzarət tədbirləridir izah edilir. Burada həmçinin yuxarıdakı münasibətlərə tam obyektiv formada nəzarətin həyata keçirilməsi funksiyaları açıqlanmışdır.